

Inhoud

Voorwoord	7
1. Geopolitiek: wat het betekent, wie het gebruikt	12
2. De Duitse geopolitiek: voortrekkers, volgers en opposanten	25
3. De Amerikaanse geopolitiek: Wereldoorlog, Koude Oorlog, War on Terror	48
4. De uitbreiding van het geopolitiek assortiment	74
5. Hoe geopolitiek gecommuniceerd wordt	104
6. Nederland, de EU en de geopolitiek	131
7. Verder met de geopolitiek	162
Illustratieverantwoording	169

Voorwoord

Wij begonnen aan dit boekje in september 2014. Dat was een erg geschikt moment. 'Geopolitiek' vierde plotseling hoogtij. Steeds meer politici en commentatoren namen het in de mond. Toen wij klaar waren, was daar nog geen eind aan gekomen. Integendeel, het zag ernaar uit dat het woord nog wel even mee zou gaan. Maar zeker weten doe je dat nooit. 'Invloedsfeer' was een tijdje weg, maar nu is het er weer. 'Politiek blok' en 'Derde Wereld' zijn verdwenen, met 'globalisering' is het een stuk minder geworden.

Het zou een groot misverstand zijn te denken dat geopolitiek in 2014 uit het niets opdoemde. Er ging in heel wat taalgebieden een lange periode van toename van het gebruik van het begrip aan vooraf. En het woord kent een tumultueuze voorgeschiedenis in de Eerste Wereldoorlog, het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog. We hebben die lange gebruiksgeschiedenis in dit boek gedocumenteerd.

Wat geopolitiek dan eigenlijk is, valt niet in twee woorden te zeggen. Het meest volledige Nederlandstalige overzicht erover, van David Criekemans, telt 848 pagina's. Verschillende auteurs hebben er in de loop der tijd uiteenlopende betekenissen aan gehecht. Maar geopolitiek heeft altijd te maken met de geografische positionering van politieke eenheden (staten en andere) in de wereld, op de kaart dus. Het gaat om het grondgebied waarmee zo'n eenheid verbonden is, en om het bereik van ieders macht en invloed daarbuiten. Hoe ver (vooral: tot hoe ver weg, maar ook: met welk effect) reikt die? Men kan die eigenschappen van politieke eenheden als objectieve eigenschappen opvatten en aan de hand daarvan hun gedrag begrijpen of bezien welke opvattingen erover bestaan bij politici, diplomaten, militairen en publiek, en die eigenschappen in samenhang zien met het vertoonde gedrag in de onderlinge betrekkingen. In het eerste hoofdstuk werken we dit verder uit.

Hoe dan ook bestrijkt geopolitiek een veld waar politieke beleidsvorming, publieke discussie en academische onderzoekspraktijk elk een eigen inbreng hebben. Het woord duidt op in nota's van overheidsdiensten, rapporten van denktanks, massamedia en wetenschappelijke tijdschriften. In termen van universitaire disciplines gaat het hier om terrein waar sociale en fysieke geografie enerzijds en politieke wetenschap en de leer der internationale betrekkingen anderzijds overlappen en waar nu ook communicatiewetenschappen van zich laten horen.

Vanwege die veelzijdigheid duidt geopolitiek op heel verschillende plekken op. In een aantal eerder verschenen *Elementaire deeltjes* komt het expliciet aan de orde, of verhoudt het zich nadrukkelijk tot het behandelde thema. We kunnen dit deeltje *Geopolitiek* (28) in verband brengen met *Machtspolitiek* (19), *Globalisering* (8), *Nationalisme* (23) en *Europese Unie* (7).

In *Machtspolitiek* (19) wordt het woord geopolitiek veelvuldig gebruikt. Het verwijst daar naar verschuivingen in macht en invloed van verschillende politieke actoren, met name grootmachten, iets wat onder andere gemeten wordt aan de hand van wijzigingen in de grenzen van hun grondgebieden. Die wijzigingen worden gezien als essentiële onderdelen van machtspolitiek. Machts- en geopolitiek worden vaak in één adem genoemd of liggen direct in elkaars verlengde. Als dat gebeurt, wordt politiek die bedreven wordt met dwangmiddelen (militair of economisch) in de internationale verhoudingen als onontkoombaar en van het allerhoogste belang gezien. Dit is met name te zien in de actuele conflicten in Oekraïne en de Zuid-Chinese Zee, die het gevolg zijn van Westelijk machtsverlies en onwil en onvermogen – met name in het geval van de EU – om machtspolitiek te bedrijven.

In *Geopolitiek* (28) bespreken wij hoe machts- en geopolitiek als benaderingen in de internationale betrekkingen zich in de loop der tijd in verhouding tot elkaar hebben ontwikkeld. In de Amerikaanse, realistische school, waarvan de wortels in de klassieke, diplomatieke Europese praktijk liggen, is de

onderlinge verhouding inderdaad intiem. Behalve naar Henry Kissingers sleutelrol hierin, verwijzen wij in het bijzonder naar het werk van de bijna vergeten, uit Nederland afkomstige Nicholas Spykman, dat hij schreef tijdens de Tweede Wereldoorlog. Wij besteden echter ook aandacht aan andere varianten van geopolitiek. Het licht valt daarbij niet alleen op de grootmachten, maar ook op andere politieke eenheden. De geopolitiek houdt zich hier niet alleen met dwangmiddelen bezig, maar richt zich op de sociale en fysisch-geografische context voor beter begrip van de externe betrekkingen waarin politieke eenheden verwickeld zijn.

In *Globalisering* (8) komen de toenemende wereldwijde afhankelijkheden in politiek, economie, cultuur en milieu aan de orde. De daarbij optredende diepere, zich over alle sectoren uitbreidende, in alle richtingen reikende verwikkeling van nationale staten in verbanden die de eigen grenzen overstijgen, leidt tot nieuwe loyaliteiten en weerspannige reacties. Het boek *Globalisering* eindigt met een dringende oproep de conflicten die voortvloeien uit ongeremde, verdere globalisering te beheersen met nieuwe, doortastende politieke initiatieven die de aantrekkelijke kanten van globalisering in hun waarde laten. In *Geopolitiek* (28) is hier ook de nodige aandacht aan besteed. Binnen landen ontstaan visies op de toestand in en de gewenste omgang met de rest van de wereld, onderscheiden naar andere landen en andere politieke actoren die men van belang vindt (internationale organisaties, godsdiensten, bewegingen). De altijd betwiste samenhang tussen politiek oppergezag en de beheersing van een eigen territorium plus de openheid van de grens vraagt daarbij steeds opnieuw de aandacht. De uiteenlopende druk die de diverse varianten van globalisering op het bestaande staatsstelsel uitoefenen en de consequenties voor de geopolitiek komen vooral in de latere hoofdstukken aan de orde.

In *Nationalisme* (23) gaat het over de unieke mobiliserende kracht van een verbeelde gemeenschap die in vrijwel elke

moderniserende samenleving, rond uiteenlopende culturele rekvisieten, tot stand blijkt te kunnen komen. Zo'n verbeelde gemeenschap kan niet zonder een beeld van de buitenwereld. Dat biedt de basis voor geopolitiek geladen visies die brede weerklank kunnen vinden binnen bevolkingen en die daarmee richting bieden aan de voorkeuren en afkeren. Dit hoeft niet te stroken met een koele vaststelling dat er een nationaal belang bestaat dat het eigen voortbestaan onder optimale omstandigheden voor de langere termijn maximaal verzekert – een andere basis voor een geopolitieke visie. Wat uiteindelijk de bedding vormt waarin het feitelijk buitenlands beleid zich ontwikkelt, is een belangrijke kwestie die met name in de overlap tussen het nationalisme en de vorming van geopolitieke visies aan de orde komt. Dit speelt in *Geopolitiek* (28) van begin tot eind een rol.

In *Europese Unie* (7), ten slotte, wordt samen met veel andere zaken de aard van de Unie als politieke eenheid in de wereld aan de orde gesteld, en de moeizame vorming van een gezamenlijk buitenlands- en veiligheidsbeleid. De EU is – ook vanuit eigen kring – vaak voorgesteld als een politieke eenheid met andere ambities dan die van een traditionele grote mogendheid: een civiele mogendheid. Die zou zich – grotendeels of geheel – onthouden van het gebruik van dwangmiddelen in de buitenwereld, maar zich beperken tot regels, overleg en overreding, en het goede voorbeeld. Stelt men machtspolitiek en geopolitiek op één lijn, dan is er in het optreden van een civiele mogendheid geen plaats voor geopolitiek. Er is dan in feite sprake van een falende mogendheid. Maar beschouwt men het begrip als gericht op de geografische conditionering van de externe betrekkingen, dan resulteert een ruimer opgezette beschouwing. Wij hebben zo'n benadering in *Geopolitiek* (28) beproefd en daarbij ook apart aandacht geschonken aan de positie van Nederland als geopolitieke speler. Met het oog op onze eigen geografische positionering en die van de beoogde lezer, leek het voor de hand te liggen

om deze gevallen te bespreken. Maar dat betekent in het geheel niet dat Nederland en de civiele macht waar het deel van uitmaakt, per se een succesvol model hebben ontwikkeld. Zeker de Oekraïense case laat de problemen die hier ontstaan goed zien. Onze eerste vraag zou daarbij dus zijn: hoe komt de geografische conditionering in de beleidsontwikkeling van de EU tot uiting?

Dit deeltje is gericht op geopolitiek als zienswijze. Het biedt dus geen overzicht van de belangrijkste hedendaagse geopolitieke conflicten, maar juist een inkijkje in geopolitieke benaderingen en hun invloed op de handelingen van geopolitieke spelers en daarmee hun invloed op het verloop van conflicten. Onze *Geopolitiek* geeft een overzicht van verschillende denkrichtingen vanaf de introductie van het begrip rond 1900. Belangrijke auteurs met een publicatie zijn in de loop van de tekst aangegeven. Het Nederlands aanbod is hierbij helaas schaars. In het laatste hoofdstuk staan een paar thema's die volgens ons nu en in de nabije toekomst prominent zullen zijn en we hebben daar ook nog een korte lijst met Nederlandstalige publicaties, recente overzichtswerken, atlasen, websites en academische tijdschriften aan toegevoegd.

Herman van der Wusten & Virginie Mamadouh
April 2015